

Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig)

1. Bevezetés

Az írásjelek használata együtt változik a nyelvvel. Változásuknak vizsgálata során nemcsak az írás mint rendszer egy részének kialakulása figyelhető meg, hanem olyan kérdéskörök kutatását is lehetővé teszi, mely egy nyelv írott változatának alakulási folyamatát körvonalazza. Az írásjelek kapcsolódása a helyesíráshoz, a grammatikához, a mondatfonetikához, a pragmatikához, a szöveg-tanhoz, a retorikához, a stilisztikához, valamint a nyomtatványok esetében a nyomdatörténethez biztosítja és bizonyítja, hogy az írásjelek vizsgálata, és kialakulásuknak kutatása túlmutat mai használatuknak a kérdéskörén. Kelekezésük és alakulásuk vizsgálata során választ kaphatunk mindazon kérdésekre, amelyeket a téma, az írásjelek történetének kutatása, felvet. Egy írásjel mai funkciója és funkciójának egy bizonyos írásjellel való jelölése hosszú folyamat eredményeképpen jött létre. E folyamat egyrészt magában hordozza a nyelv állandó változásának a tényét, az írásjeleknek a fent említett témakörökhöz való viszonyában e részterületek változásának, valamint az írott nyelv egyre tudatosabb használatának és a külföldi írásgyakorlatnak a hatását is. Az idézés funkciójának különböző formai megjelenítései kapcsán is felvethető a nyelv állandó változásának és a változás motiváltságának a kérdése. Továbbá az idézőjel kialakulása, valamint a mondat-és a szövegalkotás között szoros kapcsolat feltételezhető; továbbá a pragmatika, a retorika, a stilisztika és a nyomdatörténet bizonyos részterületeit is érinti ez a kérdés.

E dolgozatban az idézetek jelölésének módjával foglalkozom a XVII. század közepétől – az idáig kialakult állapotot részletesen ismerteti Keszler Borbála (1995) – az első idézőjel megjelenéséig. Az idézőjel mai formájának és e formának mai funkciójához kötődő használata hosszú folyamat eredménye. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy az idézőjel megjelenéséig hogyan jelölték az idézeteket, e jelölések mögött milyen okok álltak; az idézőjel mikor jelent meg, és hogyan lett képes a mai funkciót betölteni, valamint milyen magyarázatok adhatók e folyamatra. Így egyrészt azt vizsgálom, milyen funkciókban hiányzott a mai értelemben és a mai szabályponthoz köthető idézőjel; mi lehetett a hiány oka, és milyen motivációból, milyen jelölési folyamatokon keresztül váltak idézőjellel jelöltté e funkciók; másrészt, hogy ez az írásjel mikor és milyen funkciót töltött be.

Dolgozatomban az idézési formák közül elsősorban az egyenes idézetek jelölésével foglalkozom. Ennek oka egyrészt, hogy az általam vizsgált korszakban főleg ezen idézési forma jelenléte a jellemző. Másrészt a függő és szabad függő idézet összetettebb kérdéskör. Részletes vizsgálatuk egy következő dolgozatom témáját képezné. Idézni egy teljes megnyilatkozást, vagy annak csak egy részletét is lehet. A maga teljességében idézett megnyilatkozást beágyazott megnyilatkozásnak, a csak részben idézett megnyilatkozást beágyazott megnyilatkozásrészletnek tekinthetjük. E beágyazott megnyilatkozások, illetve beágyazott megnyilatkozásrészletek terjedelme eltérő lehet: az egymondatnyi idézettől hosszabb szövegek, illetve szövegrészletek, főleg elbeszélések, idézéséig terjedhet. De nemcsak egy beszélő megnyilatkozásai ágyazódhatnak be, hanem párbeszéd, illetve párbeszédrészletek is. Ez esetben beágyazott megnyilatkozásláncról vagy annak egy részletéről beszélhetünk.¹ A beágyazott megnyilatkozás(részlet) és megnyilatkozáslánc(részlet) jelölésének vizsgálatán kívül a hivatkozási jelekkel is foglalkozom, mivel az általuk felidézett szövegrészlet szintén beágyazott megnyilatkozás(részlet)nek tekinthető. A beágyazott hosszabb elbeszélés, a párbeszéd és a hivatkozási jel nemcsak a szövegegészhez viszonyított kapcsolatukban, hanem jelölésükben, illetve a jelölés motiváltságában is azonosságot mutat a szűken vett, rövidebb terjedelmű idézettel.

Így a dolgozatomban az alábbi témákat vizsgálom:

- (1) a rövidebb és a hosszabb terjedelmű idézetek jelölésének lehetőségei: az idéző mondat végén álló írásjel és az idézet nagy-, illetve kisbetűvel kezdése; valamint az írásjel és a nagy- és kisbetűn kívül az idézet dőlt betűvel történő jelölése;
- (2) a párbeszéd jelölése;
- (3) a hivatkozási jel és az idézőjel kapcsolata;
- (4) az első idézőjel megjelenése;
- (5) az első idézőjel megjelenése mögött feltételezhető okok vizsgálata: hazai és külföldi nyelvtanok és ortográfiai munkák hatása; nyomdatechnikai kérdések.

A XVII. század közepétől az első idézőjel megjelenéséig több mint 150 magyar nyelvű nyomtatvány írásjelhasználatát vizsgáltam meg. Természetesen ezekből csak azokat használom fel, melyekben valamilyen idézet található. Az így kialakult kutatási anyag 41 nyomtatványból áll. A téma árnyalásának érdekében bizonyos művek újrakiadásait is vizsgáltam. Ezeket a kiadásokat, amennyiben az első kiadástól eltérnek, külön kezelem. Így a véglegesen kialakult kutatási anyag 55 nyomtatványból áll, melyből a legkorábbi 1626-ból (*Biblia*. Ford. Káldi György), a legkésőbbi 1828-ból való (Bethlen Kata, *Bújdosásnak emlékezet köve*).

¹ A *beágyazott megnyilatkozás* fogalmára l. Verschueren 1999: 131, valamint 78–82, vö. még Tátrai 2003: 390–6.

2. Az 1650-ig kialakult állapot rövid áttekintése

Az ómagyar kori szövegekben az idézést nem jelölték jellel. „Az idéző mondat leggyakrabban az idézet, illetve az idézett szövegegység előtt állt” (TNyt. I: 780). „Az idézetet a szöveg folyamatába idező igével és idező mondattal illesztették be. [...] Volt olyan eszköz, mellyel segítettek is az idézett egységet elkülöníteni a szöveg folyamatától, és az idezett szöveg jellegére, pragmatikusan elkülöníthető csoportjára is utaltak, ez a hivatkozási ige (*úgy mond*). [...] Ha nem ilyen jellegű az idézet, hanem a szöveg szereplőinek szavait tolmácsolja, akkor ezt az idező mondaton belüli *mond* (vagy *szól*, *beszél*, *ír*) »idező igével« szokták jelezni. A beszédbeli reagálás tényét is jelölték a *felel* igével” (Gallasy 2003: 569–70). Az idézésben az idéző mondat végén nem mindig használtak írásjelet. Az idézet jelöletlenségének bizonyítéka, hogy magát az idézetet is hol nagy-, hol kisbetűvel kezdték. A nyomtatványokban az idézet valamilyen írásjellel történő jelöltsége többféle lehetett: pont és nagybetű; virgula és nagybetű; vessző és nagybetű; kettőspont és nagybetű; valamint virgula és kisbetű; vessző és kisbetű; kettőspont és kisbetű. Majd a XVI. század végétől pontosvessző és kisbetű, illetve pontosvessző és nagybetű kombinációja is állhatott az idézet előtt (vö. Keszler 1995: 49–50, 64).

3. Az idézetek jelölésének módja a XVII. század közepétől az első idézőjel megjelenéséig

3. 1. Az idézetek írásjellel és nagy-, illetve kisbetűvel történő jelölése

A XVII. század közepétől egészen a XVIII. század közepéig megfigyelhető, hogy az idézteket az idéző mondat végén álló írásjellel, mely lehetett kettőspont, illetve ritkán pont, és az idézett rész nagy-, illetve kisbetűs kezdésével jelölték. Ugyanakkor ez az eljárás a XVII. század végére gyengülni látszik. Az egyenes idézetek előtt legtöbbször kettőspont állt. A kettőspontot minden esetben nagybetű követte: ² Mikoron hozzája futott volna, szólla néki: Szives szerelmes Uram, ugyan jól érzem hogy e' beteg ágybol fel nem támadok. Felele: Szerelmes galambom, kérj tőlem valamit akaríz (Ponciánus császár históriája 1653: 1); XIX-ben, V. 14. Jefus így szó: Haggyatok békét a' gyermekeknek, és ne tiltsátok meg őket, hogy hozzám jöjjenek (Ábécés könyv 1659: 18); Alamifnáért reménkedvén a' fű-Azfzonymnak, így szóla néki a' Groffné: Soha nem hízem, hogy ennek egy Urától lehessén e' két gyermek. Mely módáért megfeddeték ugyan Urától, de még-is így befél vala: Ha én-nékem két gyermekem lenne egyfzer s' mind, bár foha ne hinné-el Kegyelmed, hogy én jámbor Afzfzony vagyoc (Czeglédi 1659: 4), (e) Decretale így szó: Nincsen a' teremtett állapotban olyan, mellyel eleget teygen teremtőjének (Czeglédi 1659: 1); mint ha azt mondotta volna: Némelly embereknek e' világon nagyobb szépségeg, dicsőfségeg és kedvelségeg vagyon (Váraljai 1659: 1); Ha azért Szent Dávid, mikor Királyi méltolágra emelteték, álmélkodván jóvóltodon, imigyen szólla: Uram, ki vagyok én, hogy ennyire fel-emeltél engem? (Pázmány 1673–74: 4); Az-is téfz e' materiában valamit, á minémű szóllálnak formájával él Jeremiás á VIII. Réfz. pirongatván á népet: Nincsen-é Ballámum olaj Galaadban? (Comenius 1690: 45); mert azt mondgya Jéfus Sirák fia, 22-dik Réfzben, I. versben: Sáros kővel kőveztetett-meg a' reft; és mindnyájan az ő gyalázattyáról szólnak (Haller 1751: 1); Hallván azért Dárius Király a' nagy Sándor menetelét, igen megijedett rajta, és birodalmának Fejedelmit, 's Fő rendeit öfzve-gyűjtván, így szóllott Nagy Sándor felől: A' mint látom valahová indul az a' Fejedelem, a' szeretfe mindenütt együtt jár véle (Haller 1751: 10).

A vizsgált nyomtatványokban egy esetben találok pont és nagybetű megoldással: Kérdi a' Propheta. Mit kiáltok? (Váraljai 1659: 1).

² Az idézeteket mindig az eredeti nyomtatványban található betűtípussal jelenítem meg, mivel az általam vizsgált szövegek idézetjelölési módszerében a dőlt betűvel való megjelenítés külön jelölési módnak számít. A dolgozat szövegétől való megkülönböztetés érdekében ugyanakkor az idézeteket kisebb betűtípussal jelölöm.

3. 2. Külön jellel való jelölés. A dőlt betűvel jelölt idézetek

A dőlt betűvel szedett idézetjelölés a XVII. sz. közepétől erősödni látszik, a század végére már a legtöbb nyomtatványban ez a jelölési mód található.³

A vizsgált korszakban a legtöbb nyomdában már megtalálhatóak voltak a kurzív betűtípusok is. Ezért lehetségessé vált, hogy, főleg kezdetben, az egyenes idézeteket ezzel a betűtípussal jelöljék. A kurzív betűtípusok használata mögött feltételezhető az a megfontolás, hogy a szerző, illetve a nyomtatási folyamatban résztvevő valamilyen módon jelölni, kiemelni szeretne volna az adott szöveget, az idézetet. Így elkülönítve a szerző gondolati egységének szerves részeként megjelenített, de mástól vett szövegrészletet.

Az idéző mondat és az idézet sorrendjére jellemző, hogy az idéző mondat az idézett szövegrész előtt áll. Az idézetet bevezető mondat végén legtöbbször kettőspont található. Az idézet minden esetben nagybetűvel kezdődik: Hald-meg e' felol az Isten szavát Elaiás által: *Imé az Isten a' Seregeknek Ura, el-vefzei Izraelből és Judából a' támafzt és az iftápot ---a' hatalmaft, hadakozót* (Medgyesi 1657: 34); az Apoftol így szól: *Es felkel őltőznőtök amaz új ember, mely Isten fzerén terémtetett az igazságra, és a' valóságos Sz: életre.* Eph. 4. 24. (Gyöngyösi 1657: 85); Mál-is ilyenképpen beszél: -- -- *Nem tagadhattyuk, hogy a' Reformatusok tudománya igaz nem volna* (Czeglédi 1659: 7); Bölcs Salamon mondgya: *De vallyon miben áll, a' gazdagságnál, ezűftnél s' aranynál drágáb, jó hír név?* (Némethi 1676: 2); és hogy világ eleiben-is jöhetnének, maga meg-fzorításával-is a' költség adásra, mondgyuc mind a ketten: *Nem nekünk Uram, nem nekünk, hanem a' te nevednek adgyak a' dicsőfféget, a' te irtalmaffágodért és a' te igaffágodért,* Sol. 115. v. 7. (Kabai Bodor 1682: 1); Mi módon zaboláztatott-meg az Apoftol, hogy magát el ne hinné, e' fzőkban: *Adatott nekem kegyes őftón mely az én testemben ragadot, az az Ugyan belézfzegeztetett* (Kabai Bodor 1682: 2); Ordog tanátsa ez: *Ha Istennek fia vagy, erefzkegyel-le a' Templomról, s' meg őriznek az Angyalok* (Pápai Páriz 1701: 1); Mikor azután a' Királyok eljövételét írja, azt mondgya: *Bé-menvén a' házba, meg találák a' gyermeket az Annyával Mariával, és le-borulván imádták őtet* (Illyés 1743: 16); azért mondgya a' Proféta: *Mint a' víz a' tűzet; ugy meg-öltya a' bünt az alamifna* (Haller 1751: 109).

Arra is van példa, hogy az idéző mondat végén a mondatfajtának megfelelő írásjel, például Medgyesi Pálnál felkiáltójel áll, majd az idézet nagybetűvel kezdődik: *Manaffes és a' Juda réftekről-is, oh mely nagy volt a' harag ezen féle bönőkért, mint Jeremias egy fummában ki-mondja! Bujdosová téfzen őket e' földnek minden orfzágiban* (Medgyesi 1657: 34). Medgyesi Pál a maga korában egyéb írásjel-használati gyakorlatban is eltér a korra jellemző szokásoktól. Szövegeiben a felkiáltójel megterheltsége a legnagyobb.

Az idézet idéző mondat nélkül is állhat: *Az én fzemem folly, és nem fűnik meg [a' fírástúl] (azért hogy nincs fűnteti a' nyomorúsagnak;) míg reánk nem tekint, és meg nem lát a' Jehova az égbűl* (Ortokocsi 1685: 5); Jelen. 22. *Én János leborulék az Angyal előtt, hogy őtet imádnám, az pedig monda: meg láffad hogy azt ne cselekedgyed: Az Iftent imádgjad* (Némethi 1676: 1); *Sok az igazak háborusága: és mind azokból kifzabadittya őket az Úr.* Pfalm. 33. 20. (Illyés 1743: 273); Péld. X. 7. *Az Igaznak Emlékezete áldott* (Kamarási 1747: 1); midőn az ő *Tefté földé léfzen, Lelke pedig meg-tér az ISTENhez, a' ki adta volt azt;* Préd. XII. 9. (Kamarási 1747: 2); Sólt. 51. v. 13. 14. *A' te Szent Lelkedet ne vedd-el én tölem; az engedelemnek lelkével erősíts-meg engemet* (Bethlen 1726/1828: 1).

A XVIII. századtól kezdve az idéző mondat az idézet után is kerülhet. Ezekben az esetekben az idézet jelölése továbbra is dőlt betűvel történik, az idézet végén általában az idézetnek megfelelő írásjel áll, majd az idéző mondat az idézethez közvetlenül, kisbetűvel kapcsolódik: *Mely fzip vagy én fzeretöm, mely fzip vagy!* annak utána pedig hozzá veti, hogy mindeneftül fzip vagy (Eszterházy 1701: 1).

A szabad függő beszéd felé közelít az a szövegalkotási megoldás, mikor a szerző a saját szövegébe egy másik szöveg idézeteit illeszti be úgy, hogy azok gondolati tartalma mintegy a saját

³ Ez az eljárás található a XVII. sz. közepétől a kéziratokban is: az idézett szövegegységet a szerző aláhúzással jelöli, mely megjelenítésében megegyezne a kurzív betűvel való jelöléssel (l. pl. Mikes 1744: 176–77).

gondolati tartalmával, gondolatainak megjelenítésére szolgálnak, ugyanakkor a dőlt betűvel való kiemelés még pontosan érzékelteti a beillesztett szövegrészeket idézet voltát: Óh én bennem telyesedjék bé ama te mondásod: *a' hol a' kints, ott a' szív!* óh az én szívem tenálad légyen és maradjon. Követhessem a' te örök életadó tanításodat, az Isteni tiszteletbenn, hogy mindenek felett *először a' te országodat keressem*: az imádkozásbann; hogy tégedet *lélekben és igazságban tiszteljelek*: a' jótéteménybenn, hogy *ne tudja a' bal kezem; a' mit a' jobb tselekszik*: a' szelídségbenn; hogy *magamat az elsőségbenn utolsónak ítéljem*: az *ítélettelbenn*: hogy *a' szálkát másnak szemébbenn ne vizsgáljam* (Rádai 1819: 63–4) (a szövegrészlet az általam vizsgált korszak után keletkezett, vizsgálatát a szabad függő idézet bemutatása miatt tartom lényegesnek).

Egyes nyomtatványokban kurzív betűvel jelölték továbbá a szövegbe ékelt, mástól vett történeteket is. Az ilyen, „történet a történetben” szövegrészeket szintén beágyazott szöveg(részlet)eknek⁴ kell tekintenünk; kiemelésüket, a többi szövegtől való megkülönböztetésüket ez indokolja. E szövegek jellemző tipográfiai megoldása az is lehet, hogy a párbeszédet, vagy azoknak részét, nem; de az elmesélt történeteket dőlt betűvel jelenítik meg.

3. 3. A párbeszéd jelölése

A párbeszédnek mint idézetnek, és így jelölésének vizsgálatát két ok teszi szükségessé: a párbeszéd egyenes idézetként való megközelítése, valamint a párbeszédnek és az egy beszélőhöz köthető beágyazott megnyilatkozásoknak a szövegegészhez viszonyuló kapcsolatának az azonossága⁵.

A párbeszéd mint beágyazott megnyilatkozásláncok jelölésének módja az általam vizsgált korszakban azonosságot mutat a beágyazott megnyilatkozások és megnyilatkozásrészletek jelölésével. Mindkét szövegtípus jelölési gyakorlata mögött ugyanaz az ok – a szövegegészről való megkülönböztetés, illetve kiemelés – húzódik meg. E jelölési mód a kezdete annak a változási folyamatnak, mely során a két szövegtípus kialakítja – külön fejlődésen keresztül – írásjellel jelölt formai képét.

A párbeszéd jelölése ugyanúgy történhetett, mint az egy beszélőhöz köthető idézeteké. Lehettek írásjellel és kis- és nagybetűvel jelöltek, majd a XVIII. század végétől e jelölési forma egészült a dőlt betűvel való jelöléssel. Dőlt betűvel jelölhették a párbeszéd egészét, illetve csak a kérdés vagy a felelet részét: Keres. *Kerefztyén vagyé?* Felelet. *Kerefztyén vagyok* (Siderius 1690: 1); Igy fõollitya azért meg feleségét: *Akarnád-é ha mind ez két gyermek miénk volna?* Az Alfõny így felel: *Bizony akarnám Uram!* (Czeplédi 1659: 4).

A nyomda beavatkozását bizonyítja, hogy egy mű újryomtatásakor további jelölési móddal: dőlt betűvel jelölik az addig álló betűvel megjelenített részt, ezzel kiemelve a párbeszéd egyik tagját:

K. Kinek kell imádkozni?

Fel. Nem a' Szenteknec. Nem az Angyaloknac

(Némethi 1676: 1);

K. Kinek kell imádkozni?

Fel. *Nem a' Szenteknec. Nem az Angyaloknac*

(Némethi 1685: 1).

⁴ A szépirodalmi narratívákba gyakran ágyazódnak be egyéb narratív szövegek: mindennapi elbeszélések, anekdoták, mesék stb. (l. bővebben Tátrai 2003: 390–6).

⁵ Mind a párbeszédnél, mind az egy beszélőhöz köthető idézetnél a szöveg megértéséhez elengedhetetlen egy másik szöveg, a befogadó szöveg; és fordítva: a befogadó szöveg esetében a megértéséhez elengedhetetlen a párbeszéd és az idézett szöveg jelenléte. Így a befogadott és befogadó szöveg között a kapcsolat intertextuális (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 28).

A dőlt betűvel való jelölés funkcióját az egész szövegtől való formai elkülönítésben, illetve a kiemelésben látom. Így látták ezt a kor nyomdászai is. Tótfalusi Kis Miklós *Apologiajában* például ezt írja: „mindazt, amit a szöveg értelmezése végett fűztek hozzá, gondosan válasszák külön magától a szövegtől. Amennyiben ez eddig még nem történt meg, akkor az értelmezést tartalmazó részt más betűvel, és pedig kurzív betűvel különítsék el” (Tótfalusi Kis 1697/1974: 98). A XVII. és XVIII. század nyomdatörténetéről szóló munkájában Novák ezt írja: „a szövegbeli kiemelés is spacionálással avagy kurzív betűkkel történt. Félkövére meg kövér betűk szövegek közti alkalmazását nem látni” (Novák 1928: 52).

A kiemelés funkciója, és főleg a párbeszédnek egészének, illetve kérdés vagy felelet részének formai eszközzel való elkülönítése, illetve megkülönböztetése egy munkán belül ebben a korban azért is szükséges volt, mivel a párbeszéd kérdéskörét kevés esetben – főleg a katekézések műfajába tartozó munkáknál – tördelték csak új sorba. A szövegen belül a párbeszéd két részét jelölhették a *kérdés* és a *felelet* szavak megjelenítésével is, esetleg e szavak rövidítéseivel (l. Némethi 1676), de a XVII. sz. végére e két szó szerepét átveszi a kurzív betűkkel való megjelenítés. Az alábbi szövegrészletben megfigyelhető, mennyire segítheti a befogadást az írásjelek (kettőspont és nagybetű) és a kommunikációra jellemző úgynevezett tartalomváró szavak szövegbeli szerepén kívül a kurzív betűvel való jelölés: Talám meg ijedtél? mert a' batortalan szokta ezt kérdeni a' fetétben: *Ki vagy?* Mindazáltal, ha a' mérész jó fziye vagyon nálad, s' azt kérded: *Mi közzülünk való vagy e?* Azt felelem: Nem. Az Vr feregébul való kerefztyén. Ezt tudakozod: *Honnan jöttem?* Tudom én honnan jöttem s' hová megyek (Czeglédi 1659: 14).

A kiemelés funkciójának tényét támasztja alá az is, hogy a korabeli nyomtatványokban mire használták még a dőlt (kurzív) betűt. Kutatásaim alapján elmondható, hogy dőlt betűvel címetet, fejezetet bevezető címetet, esetenként az egész előljáró beszédet; új információkat, idegen szavakat és neveket, valamint bevezető szavakat (főleg valamilyen felsorolás tagjait bevezető szavak pl. *először*, *másodszor*, stb.) jelölték⁶: Az házas tárfoknak léfzen (az Istennek áldáfábul) *magzatjok* (gyermek) és fzülékké léfznek (Comenius 1685: 249); Volt hajdan egy *Groff Simon Mitzban* nevű ember (Czeglédi 1659: 4); úgymint a' fziel-terkeréfe és az évő *materia* (Pápai Páriz 1701: 329); *Peftis ellen*, ha fznál (Csapó 1775: 10); *Először*, hogy a' kik az említett Mondáft Plátónak tulajdonították [...]. *Máfodfzor*, hogy a' Plátó ezen Könyvében [...] nem értette azt az Halált, mellyel meg-hal az Ember (Kamarási 1747: 1).

3. 4. Hivatkozási jelek

A hivatkozási jelek funkciója az idézet pontos helyének a megadása. Ez kezdetben a szövegbe ékelt különböző jelekkel történt, mely jelek a szöveg mellett, közben vagy alatt újra kitéve és az utána következő hivatkozási hellyel az adott szöveg gondolatmenetéhez kapcsolódó – általában – bibliai példák, idézetek pontos helyét adta meg. E jelek formájukat tekintve a következők lehettek: csillag; egy vagy több kereszt, melynek száma attól függött, hogy egy oldalon hányszor hivatkoztak más szövegre; két egymásnak háttal álló *c* betű (mely használatának gyakoriságát az bizonyítja, hogy Miskolczi Csulyak Ferenc egy szedőszekrény beosztását ábrázoló rajzán csak e hivatkozási jel látható (vö. Gulyás 1961: 266)); valamint az ábécé valamelyik betűje, legtöbbször zárójelbe téve. A hivatkozási jelekhez sorolom az idézet helyének rövidített megjelenítését, mely állhatott az idézet előtt és az idézet után, valamint valamilyen hivatkozási jellel együtt a szöveg mellett is. Az általam vizsgált korszakban ezek a rövidítések mindig szövegbe ágyazva jelentek meg. Amennyiben az idézet előtt álltak, ponttal; idézet után ponttal vagy kettősponttal választódtak el az idézett szövegtől.

⁶ Ezeket Genette a szövegegészhez viszonyított távolságtartóbb kapcsolatuk miatt a szöveg paratextusainak tekinti (l. 1996: 84).

Az idézőjel mai formájához hasonló a Káldi által fordított Biblia egyik hivatkozási jele: Monda néki Jéfus: Te mondád: mindazáltal mondom néktek, „ez-után meg-láttjátok a ember Fiát űlni az Isten erejének jobbján, és el-jőni az égnek felyhőiben (Mt. 26: 64); És erőflőget chinála az Isten, és el-választá a' vizeket, mellyek az erőflőg-alatt valának, azoktól,” mellyek az erőflőg-főlőtt valának (Mózes I. könyv: I. rész). A mai idézőjel formáját e hivatkozási jel formájával látom összekapcsolhatónak. A két jel nemcsak formájában, hanem funkciójában, illetve funkciójuknak egy mozzanatában is megegyezik: mindkét jel egy másik mű, illetve személy szavainak felidézését, idézését szolgálja; ezenkívül a kiemelés, más szövegrészlet beillesztését biztosítja egy adott műbe. A hivatkozási jel által felidézett szöveg és a mű között szoros megértési és értelmezési kapcsolat feltételezhető és jön létre, akárcsak az idézet és az idézetet magába foglaló szöveg között. A szöveg struktúráját és befogadási, valamint értelmezési folyamatát az idézet direkter módon biztosítja, de a hivatkozási jel feloldásával (mely tulajdonképpen implicit módon szolgálja a befogadásra szánt és e jelet tartalmazó szövegegység értelmezésének tökéletességét) ugyanez az eredmény elérhető és bemutatható: az idézetet magába foglaló és az idézett szöveg között intertextuális kapcsolat⁷ jön létre.

3. 5. Az idézőjel mai formájának mai funkciójában való megjelenése

Az első idézőjelet mai funkciójában és mai formában magyar nyelvű nyomtatványban 1748-ból találtam Bod Péter, *A Szent Bibliának históriája* című művében (1. ábra).⁸ Az idézőjel a műben egyenes idézeteket jelöl, ugyanakkor használata nem következetes. A műben egymás mellett él a két jelölési forma: a dőlt betűvel és az idézőjellel történő jelölés:

így ír Franciscus Lucas Brugenfisenek: *(a) Akarom hogy meg-tudjad, hogy mi a' Vulgáta Bibliát nem jobbítottuk meg igen szoros vigyázással, mert fokát a' mit meg-kellett volna jobbítanunk, bizonyos okokra nézve tudva el-múlattuk* (Bod 1748: 120);

holott így irnak: „Ebben (a' Bibliában) a' mint némelleyeket akarat szerént meg-váltóztattunk, úgy némelleyeket akarat szerént meg nem változtattunk, hanem meg-hagyunk, mind azért, (1.) hogy az Emberek abban meg ne botránkozzanak, ha vátozás léfzen. Mind azért, (2) hogy talám a' Régieknek jobb 'Sidó és Görög Exemplárjaik vóltanak, a' mellyekkel éltenek. Mind pediglen (3.) azért, mert a' Kárdináloknak, kik e' munkára rendeltettek, nem vólt szándékjuk, hogy új Fordítást tsináljanak, hanem hogy a' régít a' vétkektől megtíztítsák.” (i. m. 119).

Ha a műben az idéző mondat megelőzi az idézett részt, akkor az idéző mondat után kettőspont áll; amennyiben az idézett szövegrészbe beékelődik, zárójelbe kerül. Az idézőjel formája: kezdő és záró idézőjel is lefelé fordul mindkét esetben a sor alján – e a forma megegyezne a Káldi-bibliában talált hivatkozási jel formájával. Az idézőjel nem ismétlődik meg minden sor elején. Az egész mű tanulmányozása után észrevehető, hogy a rövidebb idézeteket – amelyekben az idéző mondat gyakran beékelődik az idézett részbe –, valamint a függő idézetek dőlt betűvel, a hosszabb idézetek idézőjellel vannak jelölve, ugyanakkor ez a jelölési módszer sem következetesen végigvezetett. Dőlt betűvel vannak jelölve továbbá az idegen szavak és a tulajdonnevek. Amennyiben az idézetet dőlt betű jelöli, az idegen szavak, illetve a tulajdonnevek külön jelölési módszerrel különülnek el a szövegtől: azt mondja a' Szent János Apostol Jel. 1. 2. *hogy ő bizonyoságot tett az ISTENnek Befzedéről, és a' JESUS' KRISTUSnak bizonyás tételéről* (i. m. 73).

⁷ Az *intertextus* fogalmát I. Genette 1996: 83.

⁸ Már Tótfalusi Kis Miklós betűmintái között is felfedezhető az idézőjel formájához hasonló jel (<< >>), (l. Kéki 2000: 137), de ezt a jelet műveiben, ill. az ő általa nyomtatott szövegekben nem érvényesítette. Az idézetek jelölésére ő is kurzív betűket használt, sőt erre a kiemelési módra fel is hívja az akkor működő nyomdák figyelmét (l. 3. 4.).

Deák Fordításokról.

119

Ugyan erről a *Sixtus Editio*járól *Angélus Rokka*, a' ki jelen volt mellette, így szól: „Azon *Vulgáta Biblián*ak ki-adásában Éjjel és Nappal olly sok munkát vitt végben, a' mellyet soha senki élőval ki nem magyarázhat, úgy itélem, én ezt az fáradságot sokszor látván el-hámúltam belé. Az egész Bibliát minekelötte nyomtatásra adnák, el-olvashta, ki-nyomtatattván, ismét újlag nagy szorgalmatossággal meg-olvashta., (a.) Illyen nagy vigyázással jött azért ez a' *Biblia Világ'* eleibe.

Meg-halván *Sixtus* Pápa, a' nyóltzadik *Kelemen* újlag egy-néhány tudós Emberek által *correctat*ván az Bibliát, ki-nyomtatatta 1592. Éftend. Hijjában-is mondják azt az *correctio*t Nyomtatásban esett hibáknak; mert maga nem azoknak mondja a' *Bullájában* 's a' *Prefatióban*-is, az hol ott így írnak: „Ebben (a' Bibliában) a' mint némellyeket akarat éterént meg-váltóztattunk, úgy némellyeket akarat éterént meg nem változtattunk, hanem meg-hagytunk, mind azért, (1.) hogy az Emberek abban meg ne botránkozzanak, ha változás lézen. Mind azért, (2.) hogy talám a' Régieknek jobb 'Sidó és Görög *Exemplárjaik* voltak, a' mellyekkel éltenek. Mind pediglen (3.) azért, mert a' Kárdináloknak, kik e' munkára rendeltettek, nem volt éándékjok, hogy új Fordítást csináljanak, hanem hogy a' régit a' vétkektől megtisztítsák., Így azért *Kelemen* talált hibát ott, a' mellyet *Sixtus* olyan nagy munkával meg jobbított volt.

H 4

De

(a.) Le Long. pag. 622.

Az idézőjel megjelenésének és funkciójának, valamint formájának részletesebb elemzése miatt az alábbiakban olyan szövegek idézetjelölését mutatom be, melyekben megtalálható már az idézőjel. E vizsgálat azért is lényeges, hogy választ kaphassunk mindazon kérdésekre, melyeket a dolgozat bevezetőjében vázoltam. A vizsgálandó művek széleskörű kutatást biztosítanak a témát illetően, mivel az első idézőjelet tartalmazó munkától eltérő időben és helyen keletkeztek, kettő közülük külföldi nyomda, magyar nyelvű terméke, így az idézőjel funkciójának és formájának vizsgálatán túl bemutatható a nyomdai folyamatokban részt vevő személyek esetleges beavatkozó szerepe ezen írásjel használatát illetően.

A következő művek idézetjelölését, illetve idézőjel-használatát vizsgáltam meg:

- (1) Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ának négy kiadása (Nagyszombat, 1708; Nagyszombat, 1762; Szeben 1782; Pozsony 1801) elé beillesztett latin nyelvű levél;
- (2) Bethlen Miklós, *Önéletírás*. (Amsterdam, 1736; Kolozsvár, 1804);
- (3) Bod Péter, *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza* (Bázel, 1760; 1777);
- (4) Csapó József, *Orvosló könyvetske* (Pozsony és Pest, 1791);
- (5) *Patikai Lukátsnak Oktatásai* (Pest, 1792).

Az 1762-ben Nagyszombatban készült Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium* elé beillesztett latin nyelvű levelet (*Typographus lector salutem*) valószínűleg csak később kapcsolták a műhöz, mivel az 1708-as kiadásban (Nagyszombat) még nem; de az 1782-es (Szeben⁹) és az 1801-es kiadásban (Pozsony) már megtalálható. Az ebben talált idézőjel formája: kezdő és a záró idézőjel is lefelé fordul. A jelet a latin nyelvű szöveg minden sorának elején megismételték. A levélben található címek és idézetek dőlt betűvel vannak szedve.

Bethlen Miklós, *Önéletírás* amsterdami, francia nyelvű szövegében az egyenes idézetek idézőjellel vannak jelölve.¹⁰ A kezdő idézőjel lefelé fordul, minden sor elején megismétlődik; záró idézőjel viszont nincs. Az idézett rész nagybetűvel kezdődik és előtte kettőspont áll. A mű kolozsvári kiadásában nem szerepel idézőjel.

Bod Péter, *Az Isten vitézkező anyaszentegyházában* az idézőjel egyenes idézeteket jelöl. A mű elején csak dőlt betűvel vannak jelölve az idézetek, majd megjelenik az idézőjel, de használata következetlen: az idézett rész elején kiteszi, de a záró idézőjel hiányozhat. Kezdő és záró idézőjel is lefelé fordul a lap alján. Az idézőjel minden sor elején megismétlődik.

Csapó József, *Orvosló könyvetske* című művében az idézőjel egyenes idézetet jelöl, de használata következetlen: a műben az idézőjel nélküli jelölés is megfigyelhető. Az idézőjel formája: mind a kezdő, mind a záró idézőjel lefelé fordul, és az idézet minden sorának elején megismétlődik. Az idéző mondat végén kettőspont áll, az idézet nagybetűvel kezdődik. Az idézet végén az idézetnek megfelelő mondatzáró írásjel áll a záró idézőjel előtt.

Patikai Lukátsnak Oktatásai című műve a párbeszéd jelölésének fejlődésére is jó példa. Egyrészt bizonyítékul szolgálhat a párbeszéd mint idézet és ennek jelölésére, másrészt bizonyítja, hogy a két szövegtípus jelölése a XVIII. század végétől külön úton kezd el fejlődni. A műben a párbeszéd kérdés és felelet része idézőjellel jelölt. Az idézőjel formája: kezdő idézőjel a sor alján található és lefelé, záró idézőjel a sor tetején felfelé fordul. Az idézőjelet minden sor elején megismétlik (l. 2. ábra). A XVII. és XVIII. század első felére jellemző idéző mondat-idézet sorrend ebben a műben felcserélődik. A kérdés és a felelet rész tökéletes elkülönítésére három eszköz található: kommunikálást kifejező igék; új sorba, illetve új bekezdésbe való tördelés; egy bekezdésen belül a párbeszéd résztvevőinek szövegrésze előtt álló gondolatjel.

⁹ Ezt a kiadást Bod Péter nyomtatta.

¹⁰ A francia nyelvben az egyenes, a függő, ill. a szabad függő idézeteket külön nyelvi formával (is) jelölik; használatuk grammatikai szabályokhoz kötöttek.

„ Látya Kigyelmed , monda neki az
 „ okos Patikai , “ így van ám Kigyelmetek-
 „ nek a’ dolga , kik minden állapotokban
 „ titkokat és tsudákat keresni szoktak. So-
 „ ha nem látyák Kentek az igazat ; tsak a’
 „ természetén kívül való állapotokról szor-
 „ galmatoskodnak , és így a’ természet sze-
 „ rint valókat el.múlattyák. Azt az eggyü-
 „ gyü mesterséget , mellyel marháimmal bá-
 „ nok , boszorkányságnak tartjátok ; és ha
 „ marháitok meg betegszenek , egy balgatag
 „ füstbe tészitek bizodalmatokat , és a’ leg-
 „ természetesebb emberi Segedelmeket meg-
 „ veritek , “ — A’ szomszéd Hóhérnak titkos
 mesterségeit ! monda tovább mosolyogva Pa-

2. ábra. Patikai Lukátsnak Oktatásai. 5. oldal

A fent ismertetett művek kapcsán több úton is vizsgálni lehet és kell azt, hogy honnan kerülhetett ezekbe a szövegekbe, majd később íráshasználunkba az idézőjel. A válaszhoz a nyomtatványok esetében több úton, több megközelítésből kell elindulni. Ezek a hipotézisek az alábbi pontokban összegezhetők:

- (1) a korabeli magyar nyelvtanok (ortográfiai munkák) hatása;
- (2) a nyomda beavatkozó szerepe;
- (3) a szerző jelölése;
- (4) ezekkel összefüggve, illetve külön tárgyalva: idegen hatás.

(1) A Pápai Páriz Ferenc Szótár elé beillesztett latin nyelvű levél, Bod Péter, Csapó József és Patikai Lukács műve már azelőtt megjelent, mielőtt magyar nyelvű grammatikák foglalkoztak volna az írásjelek használatával. Igaz, Földi Grammatikájában (1790) már megtalálhatók az írásjelekre, így az idézőjelre vonatkozó szabálypontok, de művét csak 1912-ben nyomtatták ki (vö. Gulyás 1912: 4). A következő grammatika, mely e jelre vonatkozó szabálypontot tartalmazott, csak 1795-ben jelent meg (*Debreceni Grammatika*).

(2) A nyomda beavatkozó szerepe két nyomdai munkafázishoz: a szedéshez és a korrektúrázáshoz köthető. „Ha azt a kérdést akarjuk megvizsgálni, hogy mi történt a kézirattal a nyomdába adás után, akkor legfontosabb számunkra a szedők tevékenységének fölmérése, értékelése. A szerzőtől vagy a kiadótól nyomdára előkészített és a cenzúrától mindig teljesen változatlanul hagyott kézirattal ugyanis a szedő került először úgy szembe, hogy annak nyelvével és helyesírásával „érdemben” foglalkozott, sőt a nyomtatvánnyá alakulás folyamatában neki volt a kiemelkedően legdöntőbb szerepe” (Benkő 1960: 176). „A szedő az előtte fekvő kéziratnak nemcsak a szövegét, hanem hangtani-helyesírási sajátosságait is nagymértékben tiszteletben tartja. A kézirathoz való hű alkalmazkodás természetesen nem jelenti azt, hogy egy-egy igényesebb szedő néhány legalább annyira tipográfiai, mint ortográfiai jellegű változtatást nem tesz, például a nagybetűk használatában, a központosításban” (i. m. 185). A szedő, illetve a nyomda beavatkozó szerepe az idézőjel használatát illetően kiválóan megfigyelhető Bethlen Miklós, *Önéletírás* amsterdami, illetve kolozsvári kiadásának vizsgálata során. Mivel a kolozsvári kiadásban nem szerepel idézőjel, így feltehető, hogy

„ Egy *Test vagyunk*, azon Vallásnak kötelé-
 vel, azon Fenyítéknek hasonlatosságával, azon
 reménységnek zálogjával, egybe köttettek. Egy-
 ben gyűlünk és fereglünk, hogy könyörgé-
 sünk az Egen erőszakot tégyünk, s' ez az
 erőszak az Isten előtt kedves. Nem tsak ma-
 gunkért *könyörgünk*, hanem a' *Társarokért*, azok-
 nak Ministereikért, Magisztrátusokért, a' Biro-
 dalom jóváért, nyugodalmaért és bekefégéért,
 és végre e' Világ végének elhalasztatááért.
 Egyben *gyűlünk* azért is, hogy haljuk a' szent
 Könyveknek olvasatáfokat, a' mi külömbö-
 ző szükfégeinkben, hogy tanítasunk és mit
 keljen tselekednünk, arról meg intetefsünk.
 Ezek a' Sz. Irásnak szavai hitünk neveltetéfé-
 re, reménységünk meg-erősítetéfére, s' a' fenyi-
 téknek Isten parantsolati szerint való igazita-
 tására, szolgálnak. Ezekben a' Gyülekezetek-
 ben szükfeges intések és feddéfek lélsznek. Az
ítéletet nagy egyenességgel és vigyázásal tészik,
 mert a' Birák elhitették azt magokkal, hogy
 az Isten nézi őket. A büntetékek Istenöl va-
 lók,

3. ábra. Részlet Bod Péter *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza* című munkája
 1766-os (112. oldal) és 1777-es (123-4. oldal) kiadásából

Bethlen eredeti művében, valamint az első magyarországi kiadásban sem használták ezt a jelet. Így az amsterdami nyomda beavatkozó szerepének tekinthető az idézetek idézőjellel történő jelölése. A korabeli nyomdászok munkáját, illetőleg a korabeli szedőknek a nyomtatott mű írásbeliségével kapcsolatos nyelvi-helyesírási vonatkozású eljárás módját az egyes művek két vagy több kiadásának egymáshoz való hasonlításával – mely történhetett ugyanabban vagy más nyomdában – lehet megvizsgálni. A szerzők többsége az új kiadáshoz nem kéziratot adott a nyomdába, hanem a régi nyomtatványból szedetett ki újra egy példányt. A szedői eljárás vizsgálatának kérdéséhez mégis kézirat-értékűnek tekinthető ez: a két nyomtatvány esetleges különbözősége a szedő önálló, saját nyelvi-helyesírási elgondolásaira és eljárás módra utalhat (vö. Benkő 1960: 198). Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* című munkájának első (1760) és második (1777) kiadása kapcsán ez a szedői beavatkozás jól megfigyelhető. A mű 1760-as, első kiadásának 112. oldalán levő egyenes idézet elején van csak kitéve az idézőjel. Az 1777-es, második kiadásban már az idézet végén is található idézőjel (az 1777-es kiadásban ugyanez a szövegrészlet a 123–4. oldalon található) (3. ábra). A Pápai Páriz Szótár elé beillesztett latin nyelvű levélben található idézőjel az újrainyomatáskor megmaradt, mely feltételezhetné a szedő beleegyezését, de lehet csak formakövetés is. Ugyanakkor a formai változatlanság bizonyítékul szolgálhat arra, hogy mind a nagyszombati, mind a szebeni és a pozsonyi nyomda betűkészletében megtalálható volt az idézőjel, és használatát sem utasították el. Csapó és Patikai művét nem nyomtatták ki újra, ezért a szedők munkájának vizsgálata e két műnél nem lehetséges. Ugyanakkor a pozsonyi és pesti nyomdák a korban előállított műveinek idézőjel-használata vagy annak hiánya feltételezhetné a szedők, illetve a nyomda tudatos jelhasználatát. Az általam vizsgált, e két nyomdához köthető, kis időeltéréssel keletkezett nyomtatványokban nem találtam idézőjelet. A vizsgált korban „a korrekció rendszerint nem tartozott a nyomdászati feladatok közé. (...) Az úgynevezett nyomdai korrekció ebben az időben még nem volt divatos. A korrigálás elvégzése a szerző vagy a kiadó feladatkörébe tartozott. Persze nemegyszer megtörtént, hogy a távol levő szerző helyett a nyomdatulajdonos vagy művezető magára vállalta a korrektor szerzését” (Benkő 1960: 203). Ezt a korrigálási formát elsősorban azok a szerzők (kiadók) voltak kénytelenek választani, akik nagyobb távolságban laktak a nyomdai székhelytől. A megbízott korrektorok ugyanakkor többnyire csak a kéziratból eltérő sajtóhibák kijavítására törekedtek (vö. i. m. 207–9). A nagyszombati egyetemi nyomda „az egyetlen, melyről határozottan tudjuk, hogy hivatásos korrektorai voltak” (Gulyás 1961: 281). Ugyanakkor Benkő megállapítása alapján a korrektori munka csak a lenyomat és a kézirat különbségére korlátozódik. Tehát kizárható, hogy a korrektor beavatkozott a négy vizsgált szöveg idézetjelölésébe, mert ha a szedő a kézirat alapján dolgozott, de a kéziratban nem található idézőjel, akkor a korrektor sem élt vele; ha viszont a kéziratban benne volt, jelenléte már a szerző nyelvhasználatának eredménye. A négy mű közül Csapóéénál feltételezhető csak a korrektor beavatkozó szerepe, amennyiben feltehető a Révai Lexikon szócikke alapján, hogy Csapó messze lakott a nyomtatási helytől, ezért a szöveg javítását korrektor végezte.

(3) A szerzők írásjel-használati gyakorlatát bizonyítja az a tény, hogy az idézőjel-használatának bemutatásához vizsgált műveket előállító nyomdák időben közel álló nyomtatványainak áttekintése során nem találtam több idézőjelet. Bod Péter idézett műveinek vizsgálata során részletesebben megfigyelhető, hogy az idézőjel használata a szerző írásjel-használati gyakorlatát tükrözné. A külföldön és a Magyarországon nyomtatott munkáinak idézőjel-használati közötti fő különbség az, hogy a bázeli nyomtatványokban az idézőjel minden sor elején, míg a magyarországiaknak csak az idézet elején és végén van kitéve. Bethlen Miklós művének amsterdami kiadásában is látható, hogy a külföldi idézőjel-használati gyakorlat valószínűleg az volt, hogy ezt az írásjelet minden sor elején megismételték. Ezért, és mert a szebeni nyomda korban közel álló nyomtatványai nem tartalmaznak idézőjelet, Bod Péter írásjel-használati gyakorlatának tulajdonítható a csak az idézett szöveg elején és végén alkalmazott idézőjel.

(4) Az idegen hatás több szempont mentén vizsgálható: külföldi grammatikák, ortográfiák hatása; külföldi nyomdák írásjelhasználata; a magyar nyelvű szöveg idegen nyelvű fordítása.

A XVIII. század végén a grammatika- és ortográfiaírás Európa-szerte fellendült; terjesztésük sem volt olyan körülményes, mint a XVI–XVII. században (vö. Benkő 1960: 323). Hieronymus Freyer *Anweisung zur Deutschen Orthographie* (1721) című művében az idézőjel használatára vonatkozóan már megállapítja, hogy az idézés jelét akkor használják, ha egy másik szerzőtől idéznek. Formailag két kis kampóból áll, melyet bal oldalt, a sor elején tesznek ki, majd a jelet minden sor elején megismétlik. Egyenes idézet esetén nem használják az idézőjelet. A kiemelést kéziratokban aláhúzással, nyomtatott művekben más betűtípussal (pl. más nagyságú betűvel) jelölik (Höchli, Stefan 1981: 168–9). Az európai ortográfiaírókban már megjelent írásjelhasználatra vonatkozó szabálypontok és a magyar írásjelek használata közötti azonosságok meglétének a bizonyítéka, hogy a kor magyar nyelv- és ortográfiaírói azokat az írásjeleket és a hozzájuk tartozó szabálypontokat is beszerkesztették műveikbe, melyek addig a magyar gyakorlatból nem, de a magyar ortográfiai munkákból hiányoztak. Ahogy erre Földi János megjegyzése is utal: „[Az írásjelekről], mivel más Nyelvekkel is közök, minél rövidebben szóljunk mi is felőlök” (1790/1912: 61).

A külföldi nyomdák idézőjel-használatára bizonyítéku szolgál Bethlen Miklós művének amsterdami és Bod Péter munkájának bázeli kiadása. Ezenkívül sok nyomdászunk külföldi nyomdában tanult vagy dolgozott magyarországi tevékenysége előtt (pl. Trattner Mátyás), illetve külföldi nyomdával tartott fenn kapcsolatot.

Hogy a fent említett művek fordítások-e, erre vonatkozóan csak a szerzők megjegyzéseire tudok hivatkozni: sem az előljáróbeszédben, sem a fedőlapon egyik műnél sem találtam erre való utalást.

4. Összegzés

Az idézetek jelölése a XVII. század közepétől az első idézőjel megjelenéséig két módon történhetett: (1) az idéző mondat végén álló írásjel – mely a XVIII. század elejétől legtöbbször a kettőspont – és az idézett rész nagybetűvel történő kezdésével; (2) e jelölési forma mellett az idézett részek kurzív betűvel való megjelenítésével.

A dőlt betűvel való jelölés elsődleges funkciója a kiemelés és a szöveg egészétől való elkülönítés volt. A szövegek vizsgálata után elmondható, hogy dőlt betűvel való kiemelést használtak mindazon szövegrészek megjelenítésére, melyek beágyazott megnyilatkozásoknak vagy megnyilatkozásláncoknak, illetve azok részleteinek tekinthetők. Ezek a beágyazott szöveg(részlet)ek intertextuális kapcsolatot teremtenek azokkal a szövegekkel, amelyekből idéznek. A kiemelés funkciójára utal az a tény is, hogy ezzel a betűtípussal jelenítették meg a korban az új információkat, a címeket, az idegen szavakat – melyek a szöveggel paratextuális kapcsolatot létesítenek –, valamint a tartalomváró szavakat.

Az első idézőjel a XVIII. század közepéről való. Funkciója: az egyenes idézet jelölése. A szöveg idézeteinek idézőjellel történő jelölése a XVIII. század végéig ritka. Az idézetek dőlt betűvel, illetve idézőjellel való jelölése sokáig egymás mellett élt, még egy szövegen belül is megtalálható a két jelölési forma. A XVIII. század végén a párbeszéd egyes fordulói is idézőjellel jelölték. Az idézőjel formája és funkciója megegyezik egy, a Káldi-bibliában talált hivatkozási jellel. Az idézőjel valószínűleg idegen nyelvi hatás következményeként került a magyar nyelvbe. Használatának elterjedésében, a nyomtatványok esetében, a nyomdáknak is nagy szerepük volt.

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

1. *Ábécés könyv*. Sárospatak, 1659.
2. Adámi Mihály, *Ausführliche*. Bécs, 1763.
3. Bethlen Kata, *Bujdosásnak Emlekezet Köve*. Lócse, 1726.

4. Bethlen Kata, *Bujdosásnak Emlékezet Köve*. Marosvásárhely, 1787.
5. Bethlen Kata, *Bujdosásnak emlékezetköve*. Debrecen, 1824.
6. Bethlen Kata, *Bujdosásnak emlékezet köve*. Pest, 1828.
7. Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdély Ország' akkori Történeteinek le-írása. Kolozsvár, 1804.
8. *Biblia*. Ford. Káldi György. Bécs, 1626.
9. Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza*. Bázél, 1760.
10. Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza*. Bázél, 1777.
11. Bod Péter, *A' Szent Bibliának históriája*. Szeben, 1748.
12. Comenius, *Orbis sensualium*. Sárospatak, 1685.
13. Comenuis, *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
14. Czeglédi István, *Siralmas zarándoki járásból haza érkezett Malach doctornak Melach barátjával való szóbeszéd*. Sárospatak, 1659.
15. Csapó József, *Orvosló könyvetske*. Pozsony és Pest, 1791.
16. Csapó József, *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.
17. Eszterházy Pál, *A boldogságos Szűz Mária Szombatja*. Nagyszombat, 1701.
18. Felvinczy György, *De conservanda bona valetudine*. Lőcse, 1694.
19. Gyöngyösi László (ford.), *A keresztény vallásnak fundamentumi*. Utrecht, 1657.
20. Haller János, *Harmas Istoria*. Kolozsvár, 1695.
21. Haller János, *Harmas Istoria*. Pozsony, 1751.
22. Haller János, *Hármas Istoria*. Pozsony, 1767.
23. Illyés András, *Keresztyéni életnek példája*. Nagyszombat, 1743.
24. Kabai Bodor Gellért, *Hegyes ösztön a sátánnak angyala*. Debrecen, 1682.
25. Kalló Antal, *Közönséges keresztény tudomány*. Pécs, 1780.
26. Kamarási György, *Emlékezet' Kővei*. Kolozsvár, 1747.
27. Kéri Sámuel, *Boldog Szűz Mária zsoltárkönyve*. Bécs, 1660.
28. Lippai János, *Calendarium*. Lőcse, 1674.
29. Medgyesi Pál, *Praxis Pietatis*. Kolozsvár, 1677.
30. Medgyesi Pál, *Ótódik jaj*. Sárospatak, 1657.
31. *Mémoires historique du comte Bethlem-Niklos*. Amsterdam, 1736.
32. Mikes Kelemen, *Catechismus, Rodosztó, 1744*. (kéziratos mű) OSZK. Quart. Hung. 1092.
33. Némethi Mihály, *Mennyei Tárház Kultsa*. Debrecen, 1685.
34. Némethi Mihály, *Mennyei tárház kultsa*. Kolozsvár, 1676.
35. Otrókics Flóris Ferenc, *Kereft alatt nyögő Magyar Izraelnek Hála-adó és könyörgő Imadsagi*. Kolozsvár, 1685.
36. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium*. Nagyszombat, 1762.
37. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium*. Szeben, 1782.
38. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium*. Pozsony, 1801.
39. Pápai Páriz Ferenc, *Pax corporis*. Lőcse, 1701.
40. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Gyulafehérvár, 1657.
41. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Kolozsvár, 1671.
42. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Sárospatak, 1662.
43. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Lőcse, 1689.
44. *Páristák méltatlan üldözése a vallásért*. Nagyvárad, 1657.
45. *Patikai Lukátsnak Oktatásai*. Pest, 1792.
46. Pázmány Péter, *Imádságos könyv*. Lőcse, 1674.
47. Pázmány Péter, *Imádságos könyv*. Nagyszombat, 1673–74.
48. *Ponciánus császár históriája*. Lőcse, 1653.
49. *Ponciánus császár históriája*. Lőcse, 1676.
50. Rádai Pál, *Lelki hódolás*. Debrecen, 1819.
51. Sámbar Mátyás, *Három idvösséges kérdés*. Nagyszombat, 1661.
52. Siderius János, *Kiseded gyermekeknek való catechismus*. Debrecen, 1690.
53. Váraljai Lőrinc, *Tekéntes vaji Ibrányi Ferencnek temetése*. Sárospatak, 1659.
54. Werbőczy István, *Decretum Latino-Hungaricum*. Kolozsvár, 1698.
55. Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem*. Bécs, 1651.

BIBLIOGRÁFIA

- Benkő Loránd 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Debreceni Grammatika 1795. Bécs.
- Földi János 1790/1912. *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika*. Közzétette: Gulyás Károly. RMK. 26. Budapest.
- Gallasy Magdolna 2003. Szövegtörténet. *Magyar nyelvtörténet* (szerk. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc). Osiris Kiadó, Budapest, 561–76.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon 1–2*: 82–90.
- Gulyás Pál 1961. *A könyv sorsa Magyarországon II*. OSZK Könyvtártudományi és módszertani központ, Budapest.
- Höchli, Stefan 1981. *Zur Geschichte der Interpunktion im Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- Kéki Béla 2000. *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűkig*. Javított és átdolgozott kiadás. Vince Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* (főszerk. Benkő Loránd). Akadémiai Kiadó, Budapest, 755–81.
- Tótfalusi Kis Miklós 1697/1974. Apológia. *Erdélyi féniks*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Nyr.* 127: 389–407.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London–New York–Sydney–Auckland, Arnold.

Csontos Nóra

SUMMARY

Csontos, Nóra

The way of marking quotations in Hungarian printed documents

From the mid-seventeenth century up to the appearance of the first quotation marks, quotations were marked in two ways: (1) by a combination of a punctuation mark that from the early eighteenth century onwards was a colon and of a capital letter; and (2) along with the above, by italicisation.

The primary function of italicisation was enhancement and delimitation from the rest of the text. A fact that supports that claim is that the same font was used in that period for marking new information, titles, foreign words, anticipatory words, dialogues, and stories inserted in the text, too. It can be concluded from an investigation of various texts that italicisation was used to represent all text portions that could be seen as embedded utterances/chains of utterances/parts of utterances and that, due to their being embedded, had an intertextual or paratextual relationship with the main text.

The first quotation marks appeared at the end of the eighteenth century. Their function was to mark direct quotations and turns within dialogues. The form and function of quotation marks are identical to those of a reference mark found in Káldi's translation of the Bible.

Quotation marks probably got into Hungarian due to some foreign influence. In the spread of their use, with respect to printed documents, printing houses must also have had a large share.